

SÖZLÜ KÜLTÜR VE MÜZİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA DERSİM/TUNCELİ KÜLTÜREL BELLEĞİNDE TEMBURUN İZLERİ

Erkan MENGÜŞ

Doktora Öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Müzik ve Sahne Sanatları, menguserkan@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-8796-8369

Ayrim ERSÖZ

Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Müzik ve Sahne Sanatları Bölümü, Müzik Toplulukları Anasanat Dalı Öğretim Üyesi, ayersoz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9501-2981

Mengüş, Erkan ve Ayrim Ersöz. "Sözlü Kültür ve Müzik İlişkisi Bağlamında Dersim/Tunceli Kültürel Belleğinde Temburun İzleri". idil, 119 (2025/4): s. 622-633. doi: 10.7816/idil-14-119-05

ÖZ

Tunceli/Dersim, Aleviliğin ve Aleviliğe dair kültürel bileşenlerin yoğun olarak varlığını sürdürdüğü bir bölge olarak Anadolu'nun önemli bölgelerinden birisidir. Heteredoks ve senkretik inanç yapısıyla pek çok inanç ve kültürün bir aradalığını bünyesinde toplamış olan Tunceli/Dersim Aleviliğinde müzik ve müzikle ilintili diğer edimler kültüre dair pek çok bilgiyi barındırmaktadır. Halkın yarattığı sözlü kültür ürünlerinin yazılı kültür ürünlerinden daha fazla ön planda olduğu Tunceli/Dersim'de kültüre dair sözlü ve müzikal verilere rastlamak bölgenin kültürel karakteri gereği sık karşılaşılan bir durumdur. Söz konusu Tunceli/Dersim'e dair bellek yönelimli bir çalışma yapmak olduğunda başvurulacak başlıca kaynak sözlü kültür ürünleri olmakta ve en güvenilir verilere yine bu kaynaklar aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Ana dil Zazacada adlandırıldığı adıyla temburun -günümüzde yaygın kullanımıyla dede sazının- Alevi inanç geleneğindeki güçlü konumunun yanı sıra inanç ve kültür içerisindeki simgesel varlığı sözlü kültür ürünlerine de yansımıştır. Tunceli/Dersim bölgesinde geçmişten günümüze gerek sosyokültürel yaşam gerekse inanç pratikleri içerisinde yoğun bir şekilde icra edilmiş olan tembur sazı hem sözlü kültürün müzik aracılığıyla taşınmasına hizmet etmiş hem de bölgenin müzik repertuarının gelişmesine öncülük etmiş olması vesilesiyle önemli bir araçtır. Bu makalede Temburun, Tunceli/Dersim kültürel belleğindeki etkisini iki adet eser üzerinden örneklendirmek amaçlanmıştır, çalışmanın kavramsal yapısı kültürel bellek kuramları çerçevesinde şekillendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, Dersim, Kültürel Bellek, Bağlama, Tembur

Makale Bilgisi:

Geliş: 19 Ocak 2025

Düzeltilme: 27 Mayıs 2025

Kabul: 12 Haziran 2025

© 2025 idil. Bu makale Creative Commons Attribution (CC BY-NC-ND) 4.0 lisansı ile yayımlanmaktadır.

Giriş

Alevilik yüzyıllar içinde farklı isimlerle, farklı tanımlamalarla, farklı coğrafi konumlandırmalarla gerek dönemin mevcut egemen güçlerince gerekse toplumun entelektüel kesimlerince tasnif edilmeye çalışılmış, belli bir kalıba sokulmaya gayret edilmiş etno-dinsel bir organizasyon olarak varlığını korumuş, günümüze kadar gelebilmiştir. Tarihin neredeyse her noktasında izlerine rastladığımız "*Aleviliğe*" köktenci bir düşünsel yapıyla yaklaşmak bu makalenin konusu olmadığı gibi bu çabaya kalkışmak gerekli gibi de görünmemektedir. Zira Alevilik ne başlı başına bir inanç sistemi ne de kültürel yapıdır. Tek başına bu ifadeler üzerinden bir Alevilik okuması eksik kalacaktır. Alevilik her iki vecheyi de bir potada eritmeyi başarmış, başlı başına Batini/Ezoretik bir topluluktur. Bu nedenledir ki 'Aleviliği İslam'ın bir yorumu', 'İslam'ın özü', 'Orta Asya kökenli Şamanik inançların uzantısı' vb. kalıplarla tanımlama gayreti, sürekli olarak yeni 'acaba' lara kapı aralayan, Aleviliği tanımlamak adına yeni ara yollar arayışlarına iten çıkmazlara sebebiyet vermektedir. Alevilik bu bakış açılarının çok ötesinde, kültürün her ürünüyle kendini ifade edebilmesiyle 'sırrın içinde sır' barındıran özel bir yapılanmadır. Bu nedenledir ki Aleviliği görünle değil görünenin ötesiyle anlamaya çalışmak daha sağlıklı sonuçlar doğuracaktır. Anadolu'nun pek çok yerinde varlığını sürdüren Aleviler arasında özellikle kendine has bir Alevilik barındıran Tunceli / Dersim Aleviliği, bu geniş yelpazesinin en önemli kanadı olarak karşımızda durmaktadır. "Bu yönüyle de inanç ve etnisite hususundaki farklılığın temerküzü olan Dersim kimliğinin, sahip olduğu etnik ve dini farklılıklardan ötürü etno-dini bir yapıya sahip olduğu söylenilebilir" (Çakmak, 2015:132).

Bu nedenle Dersim Aleviliği, kültürü ve bu kültüre dair izleri sürerken bir köken takibinden ziyade başvurulacak başlıca kaynaklardan birisi sözlü kültür ürünleri ve bu toplumsal ürünlerde nasıl bir aktarım sağlandığıdır. Doğa ve evren temelli inanç yapısıyla ön plana çıkan Dersim Aleviliği pek çok inanç sistemiyle benzerlikler göstermekte ve görünüşe bakılırsa söz konusu farklı inanç yapılarıyla karşılıklı etkileşimler sonucu bugünkü şeklini almaktadır. "Bunlar arasında Ermeni Hristiyanlığı ve öncesindeki yerel kültürlerle beraber Paulicianizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Şiilik, Ehl-i Hak ve Yezidilik gibi çoğu inanca ait öğeler bulunmaktadır" (Çakmak, 2015:132). Pir-Rehber-Talip döngüselliğinin günümüzde halen liyakat içerisinde sürdürülüyor oluşu Dersim Aleviliğini özel kılan yönlerden birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Cengiz'e göre (2024) Dersim'e yapılan onlarca ve yüzlerce askeri sefer, kıyımlar ve yıkımlar neticesinde sabit mekanlar yok olmuş süreci sürdürme görevi pir-talip ilişkisi ve cem ritüellerine düşmüştür" (s.161).

Dersim Alevilerinin ana dilleri Kırmancide inançlarını ve kimliklerini tanımladıkları biçimiyle 'Raa Haq' yani 'Hak yolu' Dersim Aleviliğini özel kılan söylemlerin başında gelmektedir. "Rê/Raa/Yol toplumsal olarak uyulması gereken neredeyse tüm kuralları kapsarken, bu kapsamanın işletimi/pratiğe uygulanmasının günlük yaşamın uygulanmasında gerçek anlamını bulur. Bu kapsam içinde yapılması gereken ibadet gereken ibadet ve eylemler ise Rêya Heq /Raa Haq için yapıldığı belirtilir. Dersimliler hangi dili kullanırsa kullansın, kendisini Kurmanc olarak tanımlar" (Deniz, 2018:51-52).

Tunceli/Dersim Aleviliğinde kültüre dair öğelerin aktarımında hafızanın büyük bir önemi bulunmaktadır. Hatırlama edimi özellikle sözlü kültür ürünlerinin yoğunlukta olduğu Tunceli/Dersim gibi toplumlarda hayati öneme sahip olup, kültüre dair donelerin izini sürmemizde önemli bir kaynak teşkil etmektedirler. Özellikle bağlama çalgısı üzerinden taşınmış ve aktarılmış bir müzikal repertuar ve bu repertuar üzerinden oluşmuş **hafıza alanları**, Tunceli/Dersim'in tarihi geçmişine dair çıkarımlar yapabilmeyi sağlamakta, dolayısıyla kültürel belleğe yönelik tespitler yapabilmeyi kolaylaştırmaktadır.

Sözlü Kültür ve Kültürel Belleğe Dair Birkaç Söz

Gerek bireysel gerekse toplumsal olarak duygu ve düşünceleri sözle ifade etme eylemi özellikle sözlü kültürü yazılı kültüründen daha fazla ön planda olan toplumlarda, topluma dair önem verdikleri olay ve olguların aktarımında önem teşkil etmektedir. Her ne kadar toplumun "söz söyleyenleri" kültürel aktarım amacı gütmese de -en azından bu farkındalığa sahip olmadıklarını var sayarsak- demek istediklerini bir şekilde müzik, resim, heykel, şiir vb. gibi farklı sanatsal ifade şekilleriyle dediklerini görürüz. "Sözlü kültürlerde insanların, büyük olasılıkla evrensel olarak, kelimelerin büyüğü bir güç içerdiğine en azından bilinçdışında inanmaları, kelimeleri zorunlu olarak söylenen, seslendirilen ve dolayısıyla bir güç tarafından harekete geçirilen şeyler olarak algılamalarıyla ilintilidir (Ong, 2014:47-48). Sözlü kültür sayesinde ortak bir kimlik oluşturan toplumun üyeleri kolektif olarak oluşan bu ortaklığı kültürel öğelerle perçinlerler. Bu vesileyle "kültürel bellek, genel anlamıyla toplumların geçmişlerine dair birikimleriyle olan bağlantılarını tekrarlamak suretiyle canlı tuttuğu ve bu birikimin kuşaklar arası aktarımını sağlayarak sürekli hale getirdiği kolektif kimliği oluşturan bellek türünü tanımlar (Akın, 2018:104). Toplumun kültürel belleğe kaydetmeye değer bulduğu bütün olgular aynı zamanda toplumun varlığını borçlu olduğunu düşündüğü olguları da içinde barındırır. "Yazılı kayıt imkânı olmayınca, grubun kimlik koruyucu

bilgisi için insan belleğinden başka bir yer yoktur. Bu belleğin birlik sağlayıcı ve eyleme yönelik -kuralcı ve biçimsel- itkilerini yerine getirebilmesi için üç koşul gereklidir: kaydetme, çağırma ve iletme; ya da şiirsel biçim, ritüel sunuş ve toplumsal katılım" (Assmann, 2018:65). Toplumun anılarını depoladığı yer olarak *bellek* ve toplumun sosyal yaşamının çevresini ördüğü çeper görevi gören *kültür* kavramların bir aradılığı, aynı zamanda sözlü ifadenin soyut bir mekânsal boyutunu da meydana getirir. Bir dayanak noktası olarak kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü ifadenin ürünleri, kolektif yaratımın en önemli izlerini barındırması açısından oldukça önemlidir. Söz konusu kolektif dayanak noktası Assmann'ın da belirttiği üzere tekrarlara dayalı şiirsel sunum ve diğer ifade biçimleridir. Connerton'dan (2014:106) ödünç alacağım bir ifade olarak 'bellek destekleyici araçlardan' birisi olarak tanımlayabileceğimiz müzik bu noktada belleğin önemli bir eşlikçisidir. Müziğin hatırlamayı kolaylaştıran tarafı ve özellikle Alevilik inancındaki yerini de göz önünde bulundurduğumuzda hafızaya dair en kullanışlı kültürel ürün olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tunceli/Dersim Kültürel Belleğinde Müziğin Etkisi

Bütünüyle inancın ve kültürün ifade araçlarından birisi olabilen müzik Tunceli/Dersim Aleviliğinde de önemli bir etki alanına sahiptir. Gerek cem ritüellerinde gerek ağıt icralarında gerekse sosyokültürel yaşam içerisindeki yeriyse müzik Tunceli/Dersim Aleviliğinde kültürel ve inançsal her uygulamada varlığını hissettirmektedir. Deyiş, kılam ve ağıt gibi türlerde yer alan sözel temaların, müzikle bir araya gelerek oluşturdukları simgesel anlam dünyası, sadece icracının değil aynı zamanda toplumun genelinin belleğinde yer eden birer kültürel kalıba dönüşmüşlerdir. Şiirsel biçimlendirmenin, kimliği koruyan bilginin saklanabilir biçimine sokulması için, bellek tekniği hedefine yönelik olması gerektiğini savunan Assmann (2018) "bu bilginin aynı zamanda, dildeki metnin, ses, vücut, mimikler, el-kol hareketleri, ritim ve ritüel eylemden ayrılmaz birliktelik içinde, çok yönlü sanatsal iletişim araçları aracılığıyla sunumuna dikkat edildiğini belirtir (s.65). Sanatın bellek aktarımında bu denli ön planda olması kültüre dair olguların yeniden hatırlanması ve yeniden inşası sürecinde ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Tunceli/Dersim kültürel belleğinde müzik sürekli hatırlanan bir olgu olarak grup içi aidiyetin sağlanması ve geçmişin yeniden inşa edilmesi adına önemli bir rol oynamaktadır. Kültüre dair simgesel anlatıların yer aldığı edebi metinler kültüre dair ezgisel kalıplarla yeniden inşa edilir ve gelecek kuşaklara aktarılır. Bu döngüsel bir süreçtir ve bu süreç yüzyıllar boyu sürebilir. Bu noktada müzik hatırlama ve aktarım sürecinin en önemli noktasında durmaktadır. Tunceli/Dersim kültürel belleğinin en önemli aktarım araçları deyişler (kılam) ve ağıtlardır (şuare). "Melodi ve şiir bütünlüğü kılamdır. Kılamlar kültür ve kimliğin tarihteki iz sürücüleridir" (Cengiz, 2024:8). Ayrıca bu söz ve melodiler şimdi ve geçmiş arasında kurdukları anlamlı köprüyle Tunceli/Dersim müziğine dair önemli birer veri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu sözel ve ezgisel kalıplar doğal olarak değil de toplumun üyeleri tarafından yapay olarak üretilen müziksel olgular oldukları için aynı zamanda birer bellek alanı işlevi de görmektedirler. Nora (2022) kavramı "İnsanların iradesiyle ya da zamanın işleyişiyle herhangi bir topluluğun ortak hafıza malına ait simgesel öge haline getirdiği maddi ya da fikri düzeydeki her anlamlı birim" şeklinde tanımlıyor (sf.215). Ayhan Erol (2024), Nora'nın 'bellek alanları' yaklaşımını, müzik ve geçmiş incelemelerinde, bellek alanı olarak görülebileceğini şu şekilde açıklar:

Bellek alanları belli bir topluluk için simgesel bir hatırlatıcı haline gelen herhangi bir önemli kendiliktir. Başka bir deyişle bellek alanları; geçmişi hatırlamak ve günümüzü anlamlı kılmak için yapay olarak üretilen yerler, kavramlar, pratikler ya da nesnelerdir. Bu yüzden de bir topluluğun kendi geçmişi hakkında seslendirme yapan müzisyenlerinin icraları (çalgı çalma, şarkı söyleme vb.), bellek alanları içinde değerlendirilebilir, çünkü burada geçmiş kişisel olarak deneyimlenmemiş bir şey olsa da şarkılar geçmişi yeniden inşa etmenin bir yoludur (sf.136).

Bu anlamda Tunceli/Dersim kültürel belleği inanç, müzik, kimlik, sosyokültürel yaşam, travmalar vb. pek çok toplumsal olguyu bünyesinde barındırması açısından oldukça önemli bir kaynak olarak ön plana çıkmaktadır.

Tunceli/Dersim Müzik Kültürü

Başta inanç olmak üzere sosyal yaşam içerisinde hemen bütün kültürel faaliyetlere eşlik etmesi nedeniyle müzik, Tunceli/Dersim kültürünün en önemli referans noktalarından birisidir. Alevi inancının ibadet şekli olan cem erkanlarının en önemli eşlikçisi olan müzik, bölgenin müzik dağarcığını genişletmiş ve inançsal bir repertuar oluşmasında büyük bir etken oluşturmuştur. Türkçe, Kürtçe ve Zazaca (Kırmanci) dillerinden oluşan üç dilli müzik repertuarı bölgenin müzikal zenginliğini artırmış, bu çok dillilik aynı zamanda bölge insanının ana dilleri dışında sözlü müzik üretebilecek kadar yetkin olduğunu da bir anlamda ortaya koymuştur. Arsunar (1937) yılında Tunceli-

Dersim *havalisinde* yaptığı çalışmada bölge müziğine dair yaptığı şu tespitler önemlidir: “(Bölgede) asıl telakki edilen Müzik, Seyidler tarafından terennüm edilir, hakiki müzik tasavvufi müziktir” (s.5). İnançsal müzik repertuarı bölgenin müzik dağarcığında büyük bir yer edinmektedir.

Tunceli/Dersim müzik kültürünün önemli bileşenlerinden birisi de kılâm olarak adlandırılan din dışı ezgilerdir. “Kılâm sözcüğü; Dersim’de Lawıke, Hewa, Qeyde gibi adlarla da tariflenen melodi ve söz beraberliği üzerine kurulu ezgidir. Din dışı raks/oyun havalarına ise daha ziyade “Hewa Reqşı” denir. Zazaca ve Kürtçe ezgiler için “Perde” adı kullanılır. Türkçe dini ezgiler için “Deyiş” adı kullanılır (Cengiz, 2023:37). Bölgenin müzik repertuarının büyük bir kısmını oluşturan kılamlar aşk, sevdâ, özlem, kahramanlık gibi farklı temalarda üretilen eserler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tunceli/Dersim müzik kültüründeki icra geleneğine -özellikle ana dilde söylenen eserlere- baktığımızda genellikle serbest ritimli prozodiye pek de uymayan bir icra tarzının hâkim olduğunu görmekteyiz. Yani müzikten çok sözün ön planda olduğu, müziğin daha çok sözün eşlikçisi konumunda olduğu bir durumla karşılaşmaktayız. Tunceli’de geleneksel müziğin önemli temsilcilerinden olan Metin-Kemal Kahraman (2011) kardeşler bölge müziği üzerinde şu tespitleri yapmaktadırlar:

Dersim halk müziği geleneğinde melodik ve ritmik yapı daha çok sözün keyfiyetine göre şekillenmiştir; sözleri statik bir melodi ve ritim cümlesi kalıbına zorlamak yerine, anlatma esasına dayanarak sözle birlikte kurulan bir melodik-ritim yapı tercih edilmiştir. Bu sayede aynı melodik yapı içerisinde de 5/8, 9/8, 8/8’lik farklı birimler yan yana gelebilmiş, ya da 11/8, 13/8 vb. gibi doğal melodik cümleler içinde ender karşılaşılan ritim cümlesi olmuştur.

Tunceli/Dersim müzik kültürüyle ilgili değinilmesi gereken bir diğer önemli tür ağıtlardır. Ağıtlar gerek toplumsal gerekse bireysel olarak toplumun yaşadığı travmaları yansıtmaları açısından önemli bir tür olarak karşımıza çıkar. Dersim ağıtları içerdiği temalarla toplumun tarihine yönelik önemli veriler içermesi açısından müzik-bellek incelemelerinde dikkate alınması gereken kültürel bir üründür. Özellikle “38 olayları”nın Tunceli/Dersim müzik kültüründe bir kırılma yarattığı, yaşanan sert travmatik süreç sonrasında müzikal türler arasında ağıt türünün ön plana çıktığı, dikkate alınması gereken bir durumdur. Bu durum yaşanan posttravmatik süreçlerin toplumların kültürel değerlerinde yarattığı erozyona örnek olması açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Müzik bu tür durumlarda hem bir başa çıkma yolu hem kayıplar için bir anma hem de olup biteni gelecek nesillere aktarmak için hatırlamayı sağlayan önemli bir aracı görevi görmektedir. “Katliam, kurtulanların aileleri arasında açıkça tartışılmasa ve bazen kurtulan nesil sessiz kalsa da müzik, hikayeler ve çeşitli tekrarlayan olaylar ve ritüeller aracılığıyla iletişim kuruyorlar” (Kızıllan vd. 2021:121). Aşağıda 38 ağıtına bir örnek bulunmaktadır.

Mazra Seydu, Wuy Dedali!

Wuy Dedali, Dedali, wuy Dedali bıko

Ax! De mirê dûna mali.

Mazra Seydu bîvêso.

Wuy Dedali, wuy Dedali

Wuy de kasê tirê, tumê

Meytê Dedaliyê mı

Wuy Dedali, wuy Dedali

De ardê sewtimalê cuni.

Dırvetunê Dedaliyê mıra yena

Wuy Dedali, wuy Dedali

Boa qersun u diremiti.

Seydu Mezrası Uy Dedali!

Uy Dedali Dedali, Uy dedali oğul

Ah! Bana dünya malı

Seydu Mezrası yansın

Uy Dedali uy Dedali

Uy! Yamaç, uçurum ve tepe

Dedali’min ölüsü

Uy Dedali uy Dedali
 Götürmüşler yanası harmana
 Dedali'min yaralarında kan akıyor.
 Uy Dedali uy Dedali
 Kurşun ile dinamit kokusu.

Tunceli/Dersim Kültürel Belleğinde Tembur (Thomirê)

Tembur/Dembur, Tunceli/Dersim bölgesinde geleneksel olarak cem törenleri başta olmak üzere, sosyokültürel yaşam içerisinde icra edilen bir çalgı olarak günümüze değin varlığını sürdürmüştür. Alevi müziğinde zamanla farklı formlarda, özellikle günümüzde modernizasyon kavramıyla da ilintili olan (Yıldırım, 2021) ve yaygın olarak kullanılan yedi telli, halk arasında kısa saplı olarak adlandırılan bağlamalar kullanılmış olsa da tembur, arkaik yapısıyla inanç içerisindeki yerini korumuş ve günümüzde üretimi yoğun olarak yapılan ve talep gören bir enstrüman olarak kültür içindeki özel konumunu sağlamlaştırmıştır. Tembur, Tunceli/Dersim müzik kültüründe tek başına kültürel belleğin önemli bir taşıyıcı unsuru konumundadır. Nora'ya (2022) dönecek olursak: İlk anda hafıza yeri iki tür gerçeklik düzeninin iç içeliğini varsayar: Mekâna, zamana, dile, geleneğe kaydolmuş, kimi kez maddi kimi kez daha az maddi, ele gelir, kavranabilir bir gerçeklik; diğeryse sırf simgesel, tarih barındıran bir gerçeklik (sf.215). Bu nedenle tembur sıradan, sadece söze eşlik eden, ses ve ezgi üretimine aracılık eden bir araçtan ziyade kültür içerisinde başlı başına kendi anlam dünyasını yaratmış bir *hafıza alanı* olarak varlığını sürdürmektedir.

Tunceli/Dersim Aleviliğinde Tembur adı verilen çalgının İran kökenli, Dersim Alevileriyle büyük oranda bir benzerlik gösteren heteredoks bir inanç topluluğu olan Ehl-i Hak'ların¹ **tanbur** olarak adlandırdıkları ve cem törenlerinde icra ettikleri çalgıya benzer bir formda olması çalgının Horosan bağlantısını kuvvetlendirmektedir. "Tanbur, İran çalgılarının en eskilerinden olup Horasan ve Afgan dutar'ının aynı zamanda da setar'ın atası olarak anılır. Çalgının esas halinde oktav alınarak akort edilmiş iki tel vardır. Tanbur, halen Kürdistan'daki Sufi müzisyenler ve İran'ın diğer bölgelerinde yapılan zikirlerde kullanılmaktadır (Lloyd, 1999: 271 akt. Çak, 2018:59). "Ehl-i Hak inananlarının kutsal olarak kabul ettiği ve özel bir statü verdiği Ehl-i Hak tanburu, tıpkı Ehl-i Hak inancı gibi senkretik ve heteredoks denebilecek yapıda bir halk çalgısıdır (Yalçın & Benhound, 2016:136). Tunceli/Dersim inancında icra edilen tembur çoğunlukla 3 telli ve tezenesiz, el ile şelpe/pençe tekniğiyle icra edilmektedir. "Geleneksel olarak üretilen ve yörede adına thembur/tenbur/dede sazı denilen bağlama tipolojilerinde bu sayılar anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Örnek olarak yöredeki geleneksel bağlamalar 3 burgulu olup, bu burguların; Allah-Muhammet-Ali'yi, 12 perde olup 12 İmamları, pençe ile çalınıp parmakların Ehlibeyti temsil etmesi verilebilir" (Erdoğan vd. 2019: 518). Aşağıda görseli bulunan sazın tarihsel yolculuğu net olarak bilinmese de elli yılı aşkın olduğu tahmin edilmektedir. Görseldeki saz 12 perdeli 3 telli bir tembur örneğidir.

¹ Ehl-i Hak inancı, Sultan İshak tarafından 13. yy.'da kurulmuştur. Ehl-i Hak inancının yayılmasına bağlı olarak oluşan Ehl-i Hak topluluğu, İran'da Ali İlahi, Yaresan, Taife, Taife-i San, Davudi, Abdal Beyi, Ateş Beyi, Gorani gibi adlar ile anılmaktadır. İnananları arasında Türkler, Farslar ve etnik kökenlerine dair belirsizlik bulunan Goraniler bulunmaktadır. Aynı şekilde yazılı kutsal kaynakları olan kelimalar Türkçe, Farsça ve Goranice yazılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Karaca İ. (2019), İran Ehl-i Hakları Örneğinde İnanç, Merkezli Toplulukların Sosyal Yapıları Oluşumunda Dini İnanışların Etkisi., Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Dergisi, 11 (3), 279-289.

Şekil 1: 12 Perdeli 3, Telli Tembur Örneği, Tunceli-2019 (Kişisel Arşiv)

Tembur sazı yapısal ve teknik özellikler açısından değerlendirildiğinde günümüze çalgı yapım teknolojinin de gelişmesiyle bağlantılı olarak modern formlarda ve farklı tekne boyutlarında üretilmektedir. Genellikle oyma olarak adlandırılan teknikle, teknenin içinin oyularak form kazandırıldığı temburlar tercih edilmekte ve bunlar oyma tekne ya da sazın ağacına göre oyma dut vb. olarak adlandırılmaktadır. Bölgede çoğunlukla üç telli olarak icra edilen temburun perde sayısı sazın boyutuna göre değişiklik gösterebilmektedir. Akort düzeni ise bağlama düzeni olarak bilinen alt tel LA orta tel RE üst tel Mİ seslerine akortlanacak şekilde icra edilmektedir. Yapısal özelliklerinin yanı sıra çalım tekniğine göz attığımızda ise el ile tezenesiz pençe tekniğinde bir çalım tekniği hakimdir. Baskın kullanılan el hangisiyse o elin bileğine üst düzey bir hakimiyetle çalınan bir teknik mevcuttur. Söz konusu duruma yönelik Tunceli’de yapılan derleme çalışmalarından hareketle elde edilmiş verileri performans analizi açısından değerlendiren Güray (basım aşamasında), “söz konusu derlemeler performans analizi açısından gözden geçirildiği zaman tarihi Dersim coğrafyasının yani şimdiki Tunceli bölgesinin son derece özgün, özel ve teknik açıdan üst düzey bir bağlama geleneğini temelde “Alevilik-Bektaşılık” kültürünün “bağlamaya” yüklediği inanç unsurlarını aktarıcı rol sebebiyle oluşturduğu söylenebilir” şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Ayrıca Sarısözen’in derlemelerinden hareketle söylenebilir ki Süleyman Kaya ve İsmail Oğuz isimli kaynak kişiler ‘Siyah Perçemlerin’ ve ‘Gül Türküsü’ adlı eserlerde paralel 5’li aralıkları kullanarak çok sesli bir icra gerçekleştirmişlerdir.

Tunceli/Dersim’de tembura verilen önemi belirten bir diğer gösterge de bölgede sayıları azımsanmayacak kadar fazla olan koç başlı mezar taşlarıdır. Koç başlı mezar taşlarının üzerinde bulunan çeşitli sembollerden konumuz itibarıyla en dikkat çekici olanı üzerinde tembur sembolü bulunan mezar taşlarıdır. Üzerinde tembur sembolü bulunan mezar taşlarına büyük oranda ehlibeyt soyundan geldiklerine inanılan ocakzade Seyyitlerin/Pirlerin yaşadığı ocak köylerinde rastlıyor olmamız, çalgıya Dersim Aleviliği inancı içerisinde yüklenen kutsiyeti ortaya koymanın yanı sıra bir hatırlama ve anma yöntemi olarak mezar taşlarının kullanıldığını da göstermektedir. Assmann (2018) bu hususta geleneklerin kültürel anlamın devredilme ve canlandırma biçimi olarak kültürel belleğin alanına girdiğini belirtmiş “bu saptama, anıtlar, mezar taşları, tapınaklar, idoller gibi sadece amaca yönelik olmayan, aynı zamanda anlam içeren semboller, ikonalar, temsiliyetler gibi içe dönük zaman ve kimlik dizinini dışa çevirmesiyle nesneler belleğinin sınırlarını aşan her şey için geçerlidir” (sf.28) diyerek kültürel belleğin sınırlarını genişletmiştir. Aşağıda tembur figürlü koç başlı mezar taşına bir örnek gösterilmektedir. Yaklaşık 70-80 yıllık olduğu tahmin edilen bu mezar taşının üzerindeki figüre dikkatle bakıldığında figürdeki tembur modelinin burgularının üç adet olduğu yani üç telli bir sazı figüre ettiği görülecektir. (bkz. Şekil 2) Bu mezar taşına rastladığımız ve bir ocak köyü olan Hozat/Dervişçemal köyünde bu vb. figürlerin bulunduğu elliden fazla mezar taşı bulunmakta, bu durum inançsal açıdan ön plana çıkan yerleşim yerlerinde bağlama figürlü koç başlı mezarlara rastlama ihtimalinin artması anlamına gelmektedir. 1937 yılında Tunceli-Dersim’de derleme

çalışmaları yapan Elâzığ Halkevi orkestra şefi Ferruh Arsunar'ın bölgede derleme yapmak adına görüşme yaptığı kişilerin Seyyitlerden oluşması, Arsunar'ın kitabında bu Seyyitlerin bağlama çalışmalarını övmesi, farklı bir ifade biçimlerinin olduğunu ifade etmesi inanç önderlerinin bağlama çalması geçmişten günümüze ne denli mahir olduklarını anlamamız adına önemli bir veri sağlamaktadır. (Arsunar, 1937).

Şekil 2: Hozat/Dervişcemal Köyü, Tunceli-2024 (Kişisel Arşiv)

Kültürel Bellekte Temburun İzleri

Tunceli/Dersim'in önde gelen şairlerinden birisi olan Baba Kazım'a ait olan Da Da Duzgı Duzgı adlı kılam Dersim'in önde gelen ruhani temsilcilerinden Düzgün Baba üzerine seslendirilmiş bir şiirdir. Dersim Aleviliğinde hemen her ocağın ruhani ve mitolojik önderleri vardır ve bu önderler aşkın insan (insan-ı kâmil) modeline uygun, keramet sahibi, maddi benden ve dünyanın üzerinde bir boyutta yer alan yarı tanrıyı çağrıştıran efsanelerdir. Bu ermiş kişiler her yıl, belli dönemlerde Avrupa'da yaşayan Dersimliler ve yerel halk tarafından ziyaret edilir, adaklar adanır, dilekler dilenir ve dertlere derman olması için dualar edilir. Özellikle Düzgün Baba (Bawa Duzgı), Munzur Baba (Bawa Munzur), Dervişcemal, Ağuçen, Sarı Saltık ve sayısını artırabileceğimiz pek çok ocağa ziyaretler düzenlenir. Yerel halk tarafından herhangi özel bir gün olmasa dahi fırsat buldukça veya yakınından geçtikçe buralar ziyaret edilir ve mutlaka mum veya çıra yakılır. Tunceli'nin Nazımiye ilçesine bağlı Qıl (Kıl) köyü yakınlarında bulunan Düzgün Baba (Bawa Duzgı) mekânı, ulaşımı kolay olmamakla birlikte yaz kış ziyaret edilen en önemli ziyaretgâhlardan birisidir. Baba Kazım bu şiirinde Düzgün Baba'ya övgü ve yakarıшта bulunmaktadır. Şiirin sözel temasına baktığımızda Tembur'dan, **Hakikat Ceminin Sazı** olarak bahsedilmektedir. Burada temburun cem erkanlarındaki yeri ve öneminin vurgulanmasının yanı sıra kutsiyeti de ön plana çıkarılmaktadır. Tunceli/Dersim ululara olan itikattın oldukça yüksek olduğu bir bölgedir. Geçmişten günümüze en çok muhafaza etmeyi başardığı özelliklerinden birisi olan ululara saygı sayesinde inancın yapı taşları sağlamlığını korumuş ve kendi içlerindeki ezoterik/batını yön de bir anlamda varlığını sürdürebilmiştir. Ululara olan saygı pek çok müzikal türe ait sözel temada kendini göstermiş bu sayede gelecek nesiller bu mistik ve mitolojik liderlerle olan bağını sürdürebilmiştir.

Zazaca

...

Da da Duzgı Duzgı Duzgı²

Tı Wayırê Wayırûna

Telâ Thomîrê Chemê Haqîye'de

Perde dewres u sayırûna

² 'Da Da Duzgı ve Pore mı Sano' eserleri Doç. Dr. Daimî Cengiz'in kişisel derlemelerinden alınmıştır. Cengiz D. (2024), Dersim (Desim) Kültürel Hafızasının Protest Seyit Şairi Baba Kazım, Duvar Yayınları.

Türkçe

...

Ey Duzgın Duzgın Duzgın
Sen Kutsalların kutsalısın.
Hakikat Ceminin sazının telinde
Derviş ve şairlerin perdesisin.

Dılo Dılo Na Sewda / Gönül Gönül Bu Sevda adlı ağıtta bir çığ felaketi anlatılmaktadır. “Dağlık ve zorlu bir coğrafya olan Dersimde, zorlu kış şartlarında yoğun karın yarattığı çığ ve bu çığların sebep olduğu ölümlerin anlatıldığı pek çok ağıt kaynaklarda yer almaktadır” (Ergün,2024:25). Ağıtta en çok dikkat çeken anlatılardan birisi çığ altında kalan oğulları ve damatlarını göçükten çıkarmak için komşusundan yardım isteyen kişinin çağrısını karşılık bulamaması ve bunun sonucunda temburunu alıp çığın başında oturarak üç gün üç gece boyunca saz çaldığını anlattığı kısımdır. Burada önemli olan noktalardan birisi saza yüklenen kutsal anlam ve *keramet*in kendisidir. Yardım çağrısına karşılık bulunamamasına rağmen saz çalarak çığın ortadan ikiye ayrılmasının sağlanması ve göçük altındakilerin kurtulması saza yüklenen mistik ve mitolojik anlamında açığı çıkması anlamına gelmektedir.

Dılo Dılo Na Sewda

Zazaca

...

Mı va: Kuyo huy u zenga?
Meytê dı laz u j uzama.
Mı va: Lawo biarê huy u zenga.
Terkiti koti ve zere
Çever ho sero chada.
Mı va: Kuyo huy u zenga?
Mino **thomirê** ho guret
Şiyo çıği sero hire sew u hire roji
Mino veng da to.
Mı niada ke diar de ostono Qır vejıya.
Vake: To ça berdo gos u kherikê ma?
Şimşer vet da ve çıği ro
Çığ wertede kerd leteyi
Binê çıği ra vejıayi dı laz u j uzama.

Türkçe

...

Dedim: Nerede kazma ile kürek
İki oğul ile bir damadın cesetleri
Dedim: Bire getirin kazma ile küreği!
Çekip içeri girdiler
Kapıyı ardı sıra kapattılar.
Dedim: Hani kazma ile kürek?
Ben temburumu alıp
Çığın üstüne vardım üç gün üç gece
Sana (Tanrıya/kutsala) çağırdım.
Baktım ansızın gedikten Kırat çıkıverdi.
Dedi: Neden çağrıyla kulaklarımızı yordun
Kılıcını çekip çığa vurdu
Çığ ortadan iki kısma bölündü.
Çığın altından çıkıverdi iki kardeş ile bir damat

Bir diğer eser örneği yine Şair Baba Kazım'dan alınmış olan mâni türünde bir örnektir.

Zazaca

Porê mı ve sano
Qesê mı ve mano
Gêliya mısku persena
Çhor-phone xano
Thomirê minê Haqiye
Şevaz u Varto'de gulvang dano.

Türkçesi

Saçım taralıdır
Sözüm manalıdır.
Geliya Mısku köyünü sorarsan
Dört beş hanelidir.
Hakikat Ceminin sazı
Sivas ve Varto'da gülbank verir.

Bu örnekte de yine şair Baba Kazım temburdan **Hakikat Ceminin Sazı** olarak söz etmektedir. Sözünü ettiği 'Geliya Mısku' şairin kendi köyüdür. Gönderme yaptığı Sivas ve Varto bölgeleri ise büyük ihtimalle taliplerin bulunduğu yerlerdir. Talip bilindiği üzere nerede yaşıyor olursa olsun Pir'ine ve kutsal ocağına bağlılığını sürdüren kişilere verilen isimdir. Talipler ocakzade değildirler ama adından da anlaşılacağı üzere yola talip olmuş kişilerdir. Pir-Talip döngüsellliği inancın önemli yapıtaşlarından birisi olmanın yanı sıra bulundukları yerden göçmüş veya göçmeye zorlanmış Dersimli grupların inanca olan bağlılıklarını da bir anlamda teminat altına alması nedeniyle önemli bir gelenektir.

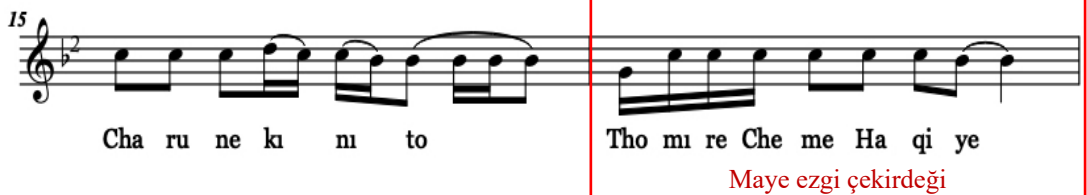
Temburun başka eserlerde de 'Hakikat Ceminin Sazı' olarak adlandırıldığını görüyoruz. 'Rew be' adlı eser örneğini verecek olursak;

Zazaca

...
Kafir to tacu taxte ho
Gonia kami de şuto
Mı araçe çharê ho ramito, çinito
Hata nıka bınê keşi
Charu nê kınito
Thomirê Chemê Haqiye
Tew bê tew bê tew bê
Rew bê rew bê rew bê

Türkçesi

Kafir sen tacını tahtını
Kimin kanıyla yıkadın
Ben alın terimi ekim ve biçtim
Şimdiye dek kimseye asla tuzak kurmadım
Hakikat Ceminin Sazını
Ben inan budalaca çaldım
De gel de gel de gel
Tez gel tez gel tez gel

Cha ru ne kı nı to Tho mı re Che me Ha qi ye
Maye ezgi çekirdeği

Şekil 3: 'Rew Be' Kaynak: Daimi Cengiz

Bir başka örnek olarak ise;

Zazaca

Vejiyan diare Pırnaşeli
Chinon Thomire hire teli
Vadua mîke bıvo
Hawar kon Hewşe Qızılbeli
Seveno perda wecino
Chemalê to ez biveni
Ya dîlo, ya dîlo, ya dîlo

Türkçesi

Çıktım Pırnasel köyünün tepesine
Üç telli temburu çalıyorum
Duam olsa
Çağırırım Kızılbel Ziyaretini
Ne olur (aramızdaki) perdeyi kaldır
Cemalini ben göreyim
Ey gönül, ey gönül, ey gönül

Şekil 4 'Ya Dîlo' Kaynak: Daimi Cengiz

Sonuç

Sözün müzikle, müziğin de sözle olan bir aradallığını temin eden ve sonraki kuşaklara aktarımını sağlayan bellek kavramı, toplumlar için kültürel değerlerin muhafaza edilmesi adına oldukça kullanışlı bir depo görevi görmektedir. Tunceli/Dersim Aleviliğinde Tembur/Thomirê olarak adlandırılan enstrüman kültürel hafızanın bir yansıması olan sözlü kültür ürünlerinde de kendisine yer bulmuştur. Soyut bir hafıza alanı olarak adlandırabileceğimiz sözlü kültür ürünleri içerdikleri sembolik ifadelerle kültüre dair pek çok şey söylemektedirler. Sonuç itibarıyla müzik ve müziğe dair dil (ezgiler, ezgi kalıpları) ne kadar bellek mekanıysa söz ve sözün temsil edildiği dil de o kadar bellek alanıdır. Bu bellek alanları müzikle ve müziğe dair ezgileri yaratan tembur gibi araçlarla birleştiğinde soyut ve somut hafıza alanlarının bir aradallığını oluşturmaktadırlar. “Hafıza mekânlarının tekil ya da birbirinden izole varlığı çoğunlukla yetersiz kaldığı için hafıza mekânları sıklıkla bilinçli ve/veya refleksif olarak daha güçlü bir hatırlatıcı yaratmak amacıyla bir araya getirilir” (Evciman, 2022:6).

Tembur, Dersim kültürel hafızasına kazınmış önemli bir enstrüman olmasının yanı sıra yarattığı simgesel anlam dünyası ve inanca dair değerlerin yaşatılmasına öncülük etmesiyle de kültür içerisinde anlamlı bir yere oturmaktadır. Dersim toplumunun kolektif yaratım mekanizmaları olan söz, ezgi ve bunlara aracılık eden temburun birlikte oluşturdukları güçlü ortaklık, kültüre dair çıkarımlar yapmamızı sağlamaktadır. Örnek eserlerde görüldüğü üzere tembur sazından ‘Hakikat Ceminin Sazı’ olarak söz edilmektedir. Bu tanım temburun inanç içerisindeki önemini yanı sıra kültürel bellekte konumlandığı yerin de inanç temelli olduğunun bir göstergesidir. Müzikal öğelerin içerisindeki ezgi kalıplarının kültüre dair izler taşıdığı düşüncesinden hareketle söz ve ezgi bütünlüğünün Tunceli/Dersim müzik hafızasındaki önemi analiz edilmeye değer bir noktada durmaktadır. “Ezgi zaman akışı içinde, perde mekânlarından oluşan bir ses malzemesi kullanılarak tasarlanır. Söz konusu ezgi, hem yaratıcının ait olduğu kültürden gelen bilgi kodlarına hem de yaratıcıya ait kişisel tercihlere dayalı olarak ortaya çıkar”

(Bayraktarkatal ve Güray,2023:9). Örnek verilen iki eserde de Maye ezgi hareketinin görülüyor olması da bu duruma işaret etmektedir. Bir kültüre ait bireysel üretimlere baktığımızda o kültüre dair kolektif birtakım çıkarımları varmak da mümkün gibi görünmektedir. Yaşantılardaki ortaklık kültürün her noktasına yayılmakta ve kendisini bu noktalarda hissettirmektedir. Buradan hareketle tembur Tunceli/Dersim kültürel belleğinde sadece müziği üreten bir araç değil aynı zamanda inanca ve inanca dair öğeleri gelecek kuşaklara taşıyan yani bir anlamda kuşaklar arası iletişimi sağlayan bir araç konumundadır.

Kaynaklar

- Arsunar, F. (1937)., Tunceli-Dersim Halk Türküleri ve Pentatonik., Resimli Ay Matbaası.
- Akın B., (2018)., Kültürel Bellek ve Müzik, Eurasian Journal of Music and Dance, (13) 101-117. DOI: 10.31722/konservatuvardergisi.496835.
- Assmann J. (2018)., Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayraktarkatal E. ve Güray C. (2023)., Ezgi Çekirdeklerine Dayalı Bir Makam Modeli Önerisi, C. Güray (ed.) Türk Müziği Ezgisel Organizasyonlar ve Makamlar içinde, İzmir: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Cengiz D. (2024)., Dersim (Desim) Kültürel Hafızasının Protest Seyit Şairi Baba Kazım, İzmir: Duvar Yayınları.
- Connerton P. (2014) Toplumlar Nasıl Anımsar? İstanbul:Ayrıntı Yayınları.
- Çakmak Y. (2015). Dersim Yöresi Ocaklarının Kızılbaş/Alevi ve Bektaşî Geleneğiyle İlişkisi, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Dergisi, 131-150. DOI: 10.12973/hbvd.74.156
- Deniz D. (2018). Yol/Re Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erdoğan, G.- Kara, H.- Mengüş, E. (2019). Tunceli Aleviliğinde inanç-müzik ilişkisi üzerine bir alan araştırması. Turkish Studies, Volume 14, Issue 3, 501-528. 10.29228/TurkishStudies.22736
- Erol A. (2024). Bellek, Tarih ve Müzik Finlandiya Tatarları, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ersoy Çak, Ş. (2018). Geleneksel İran Müziğinde Kullanılan Formlar, Çalgılar ve Kültürel Etkileşim. Ahenk Müzikoloji Dergisi (3), 44-65.
- Evciman, S. (2022). Hafıza Mekânlarının ve "Hafıza-Bireylerin" "Bir Aradılığı" Ve Hafıza-Kimliğin Sürekliliği: Türkiye Caferileri Örneği. Ege Sosyal Bilimler Dergisi, 3(1), 1-33.
- Güray C. (2024, Ekim) Erken Cumhuriyet Döneminde Tunceli'de Yapılan Halk Müziği Derlemelerinin Müzik Teorisi, Performans Analizi ve İnanç Kültürü Bağlamında Değerlendirilmesi, S. Karahasanoğlu (Moderatör) Anadolu'nun Horasanı Tunceli Sempozyumu toplantısında gerçekleştirilen sunum, Tunceli.
- Kizilhan, J., Noll-Hussong, M., & Wenzel, T. (2021). Transgenerational Transmission of Trauma across Three Generations of Alevi Kurds. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(1). doi:10.3390/ijerph19010081
- Nora, P. (2022). Hafıza Mekânları. (M. E. Özcan, Çev.). Ankara: Doğubatı Kitabevi.
- Ong W. (2014)., Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözlün Teknolojikleşmesi., Metis Yayınları.
- Yıldırım T. (2021)., Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli'de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla İlişkisi, Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 17(36)., 2675-2713. DOI: 10.26466/opus.841307

TRACES OF TEMBUR IN THE CULTURAL MEMORY OF TUNCELI/DERSİM IN THE CONTEXT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN ORAL CULTURE AND MUSIC

Erkan MENGÜÇ, Aydin ERSÖZ

ABSTRACT

Tunceli/Dersim is one of the most significant regions in Anatolia, where Alevism and its related cultural components continue to exist extensively. In Tunceli/Dersim Alevism, which embodies the coexistence of many beliefs and cultures with its heterodox and syncretic belief structure, music and other practices related to music contain a wealth of information regarding culture. In Tunceli/Dersim, where products of oral culture created by the people are more prominent than written cultural products, oral and musical data on culture is a common phenomenon due to the cultural characteristics of the region. When it comes to conducting a memory-oriented study on Tunceli/Dersim, the primary source to be referred to are products of oral culture and, again, the most reliable data can be accessed through these sources. In addition to its strong presence in the Alevi belief tradition, the symbolic presence of the tembur, as it is called in the native Zazaki language, and the dede saz with its contemporary widespread use, is also reflected in oral culture products. The instrument, which has been performed intensively in both the socio-cultural life and belief practices in the Tunceli/Dersim region from the past to the present, has both served to convey oral culture through music and pioneered the development of the region's musical repertoire. In the present article, it is aimed to exemplify the effect of the tembur in the cultural memory of Tunceli/Dersim through two works, and the conceptual structure of the study is shaped within the framework of theories on cultural memory.

Keywords: Alevism, Dersim, Cultural Memory, Bağlama, Tembur